

halâtın % 24 kadarı); onu petrol alımı dolayısıyla Suudi Arabistan takip eder. İspanya, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya dış ticarete önemli yeri olan diğer ülkelerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

A. Bernard, "Le Maroc", *Géographie universelle*, Paris 1937, XI, 116-177; J. L. Miège, *Le Maroc*, Paris 1962; *Morocco, Physical and Social Geography*, New York 1987, s. 613-625; *The Middle East and North Africa 1988*, London 1987, s. 613-640; G. Joffe, *The Maghreb or Western Arab World*, New York 1988; D.-M. Frémy, *Quid*, Paris 1990, s. 975-977; *EBr.*, XII, 444-451; *Büyük Larousse*, İstanbul 1988, VII, 3979-3986.

SİRRI ERİNÇ

II. TARİH

1. **İslâm Öncesi Dönem.** Fas'ın ilk sakinleri hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Milâttan önce III. binyılın sonlarında doğudan (muhtemelen Yemen, Mısır veya Kuzey Afrika'nın diğer yerlerinden) buraya bazı kabileler gelerek yerli halkla karışmışlardır. Fas'ta yaşayan Berberî topluluğu Masmûde, Zenâte ve Sanhâce adlı üç büyük kabileden oluşmakta ve çeşitli tabiat güçlerine inanan bu insanlar avcılık ve ziraat yapmakta idiler; Fenikeliler'in Fas sahillerinde görünmesiyle yavaş yavaş ticarî hayata da aşıldılar. Önceleri İber yarımadasıyla önemli bir ticaret ilişkisi içinde olan Fenikeliler, Fas sahillerinde başlangıçta iskele vazifesi gören, fakat sonradan birer ticaret merkezi haline gelen bazı koloniler kurdular. Milâttan önce IX. yüzyılın sonunda bu koloniler, Lübnan'daki Sûr şehrinde ayrılarak Tunus'ta Kartaca'yı kuran ve kısa sürede önemli bir güç haline gelen Kartacalılar'ın eline geçti. Kartacalılar Berberîler'le ticaretin yanı sıra dostane ilişkiler de geliştirerek onlardan ordularının asker gücü ihtiyacını karşıladılar. Daha sonra Fas topraklarının güney ve batısında üç Berberî krallığı kuruldu; bunlar Kartacalılar'la uzunca bir süre dayanışma içinde varlıklarını sürdürdüler. Bu dayanışma Kartaca ile Roma arasında çıkan I. Pön Savaşında da (m.ö. 264-241) devam etti. Fakat II. Pön Savaşı'nın (m.ö. 218-201) sonlarında Berberî krallıklar saf değiştirerek Kartacalılar'ın yenilmesine sebep oldular. Ancak Berberîler bu tarihten itibaren Romalılar'ın nüfuzu, milâttan sonra 40 yılında da fiilen yönetimi altına girdiler. Yaklaşık dört asır süren Roma hâkimiyeti sırasında ormanlar kesilip tarım arazileri genişletilmiş ve çeşitli sulama tesisleri geliştirilerek verim arttı—

rılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde Berberîler'in büyük bir kısmı tarımla uğraşırken bir kısmı da orduda görev almıştır; ancak yabancı hâkimiyetini kabullenemeyen Berberîler sürekli problem çikarmışlardır.

430 yılında Vizigotlar tarafından İspanya'dan çıkarılan Vandallar, merkezî otoriteye karşı gelen Romalı kumandan Boniface'nin de yardımıyla Fas'taki Roma hâkimiyetine son verdiler ve yaklaşık bir asır yaşayan bir devlet kurdular. Yeteri kadar insan gücünden ve yöneticilik yeteneğinden yoksun olan Vandallar Berberî topluluklarını kendi hallerine bıraktılar. Bu dönemde bayındırlık işlerinde duraklama, buna karşılık tarım, hayvancılık ve ticaret alanlarında gelişme görüldü. Düzenli bir ordu ve disiplinli bir idareleri bulunmayan Vandallar VI. yüzyılda gelen Bizans saldırılarına karşı koyamadılar ve Fas'ın kuzey kısmı Roma İmparatorluğu'nun birliğini sağlamak isteyen Bizans'ın eline geçti; geri kalan kısımlar Berberîler'de kaldı. 100 yıl kadar süren Bizans döneminde Fas yoğun askerî ve dinî faaliyetlere sahne olmuştur. Hristiyanlığı yaymada hırslı davranan Bizanslılar devlete verilen verginin yanı sıra bir de kilise vergisi koydular. Buna rağmen Fas'ta Hristiyanlığın başarısı sınırlı kalmış ve Berberîler'in çoğunluğu İslâm'a girinceye kadar tabiat unsurlarına inanmaya devam etmiştir.

2. **İslâmî Dönem.** Müslümanlardan, Mağribü'l-aksâ dedikleri Fas'a ilk ayak basan lider Ukbe b. Nâfi'dir. Kuzey Afrika'daki ilk valiliği döneminde (666-674) müslümanların Tunus'taki varlığını korumak için askerî ve dinî bir üs olarak Kayrevan'ı kuran Ukbe, 682'de başlayan ikinci valiliği döneminde batıya doğru ilerleyerek önce Tanca'ya, vali Julianus'un ona tâbi olmayı kabul etmesinin ardından da güneye yönelerek Dirâ' vadisi yoluyla Sûs'a ulaştı. Buralarda önemli bir mukavemetle karşılaşmayınca ordusunun bir kısmını yanına alarak Kayrevan'a dönmeye karar verdi; ancak dönüşte Biskire yakınlarında Berberî kabile reislerinden Küseyle b. Lemzem'in saldırısına uğradı ve birçok adamıyla birlikte öldürüldü (683). Bunun üzerine Kayrevan'da bıraktığı vekili Zühayr b. Kays sağ kalan askerleri geri çekti ve üç yıl sonra Zenâte Berberîleri'nin de katkısıyla, bir Berberî krallığı kurmuş olan Küseyle'yi ardarda yenilgilere uğratarak iç kısımlara kadar ülkeyi ele geçirdi. Ancak Küseyle'nin yenilgisi Kuzey Afrika'daki mu-

kavemetin sonu olmadı ve müslümanlar yirmi yıl boyunca Bizanslılar, yahudî kabileleri ve yine Küseyle liderliğindeki Berberîler'le mücadele etmek zorunda kaldılar. Zühayr b. Kays'ın 690'a kadar sürdürdüğü mücadele bu tarihten itibaren Hassân b. Nu'mân'la devam etti. Onun ölümü üzerine Mûsâ b. Nusayr Kayrevan'daki müslüman ordusunun başına geçtiğinde etraftaki Bizans ve Berberî gücü kırılmış durumdaydı. Dolayısıyla Mûsâ b. Nusayr hiçbir güçlükle karşılaşmadan batıya doğru ilerledi ve Ukbe b. Nâfi'in yolunu takip ederek önce Tanca'yı İslâm hâkimiyetine soktu. Tanca'nın sorumluluğunu Berberî reisi Târik b. Ziyâd'a bıraktıktan sonra güneye doğru yola çıktı ve Dirâ' vadisini geçerek Tefilât'e ulaştı. Yol boyunca Berberî kabileleri İslâm'ı ve müslümanların otoritesini kabul ettiklerini bildirdiler; böylece bugünkü Fas'ın sınırları içinde kalan topraklar müslümanların eline geçmiş oldu.

Mûsâ b. Nusayr'dan sonra bölgeye gönderilen bazı valilerin sert politikaları ve vergi toplamada gösterdikleri katı tutum, özellikle Hâricî fikirlerin etkisinde kalmış olan kabilelerin isyanına yol açtı. Emevîler tarafından cezalandırılmaktan korkarak Arap yarımadasını terkedip VII. yüzyılın sonunda Fas'a kadar giden bir grup Hâricî bazı kabileler arasında fikirlerini yaymayı başarmıştı. Neticede farklı bir dinî ve siyasî anlayış kazanan Hâricî Berberî kabileleri Emevî valilerinin sert uygulamalarıyla karşılaşınca Tanca'da Matgara kabilesi reisi Meysere'nin önderliğinde isyan ettiler ve Emevî yönetimine son verip İdrîsî Devleti'nin kuruluşuna kadar kendi bölgelerinde ayrı ayrı hüküm sürdüler.

İdrîsî Devleti'nin kurucusu İdrîs b. Abdullah (I. İdris), 786'da Mekke yakınlarında Hz. Hüseyin taraftarları ile Abbâsîler arasında meydana gelen Fah Savaşı'ndan sonra Arap yarımadasını terketmiş ve 788'de Fas bölgesindeki Velîle kasabasına yerleşmişti. Burada Evrebe Berberî kabilesiyle iyi ilişkiler kuran İdrîs 789 yılında bu kabilenin dinî ve siyasî lideri olarak kabul edildi. Hem Hz. Ali soyundan gelmesi hem de dinî konularda geniş bilgi sahibi olması sebebiyle kısa süre içinde Fas ile Miknâs arasındaki Berberîler'e de kendini benimseten İdrîs, 789'da sakinlerinin çoğunu hristiyan ve yahudilerin oluşturduğu Tâdlâ'yı ele geçirdi. 791 yılında öldürülünceye kadar kıyı şeridi hariç Kuzey Fas'ı ve gü-

neyde Bû-Râkrâk nehrine kadar olan bölgeyi kontrolü altına aldı. Oğlu II. İdrîs döneminde devletin gücü daha da arttı. Kurtuba (818) ve Tunus'ta (824-826) çıkan ayaklanmalardan kaçıp başşehir Fas'a gelen Araplar'dan bazılarının üst kademelerde görevlendirilmesiyle devletin Arap karakteri güçlendi ve çok geçmeden Fas halkının çoğunluğu Arapça konuşmaya başladı. Hâricîler'e karşı başarılı bir mücadele veren II. İdrîs 828'de öldüğünde devletin sınırları doğuda Şelîf nehrine (Cezayir) ve Güney Fas'ta Sûs'a kadar uzanmaktaydı. Ancak II. İdrîs'in ölümü devletin parçalanmasına yol açtı. On üç oğlundan dokuzu ayrı emirlikler kurdular; fakat zâhirde bütün kardeşler Fas'ı yöneten büyük ağabeyleri Muhammed'e bağlı idiler. Çok geçmeden bölge Hâricîler'in, Endülûs Emevîleri'nin ve Fâtımîler'in mücadele alanı haline geldi. Bu arada Zenâte Berberîleri otorite tesis etmiş ve XI. yüzyılın ikinci yarısında Murâbitlar kuvvetli bir devlet kuruncaya kadar siyasî gelişmelere yön vermişlerdir.

Murâbitlar, bölgedeki Hâricî ve Şîî eğilimlere karşı Mâlikî mezhebine dayanarak geliştirilen dinî fikirlerin itici gücüyle Abdullah b. Yâsin'in liderliğinde önce güneyde Sicilmâse ve çevresinde hâkimiyet kurmuşlar, daha sonra da özellikle Yûsuf b. Tâşfin liderliğinde kuzeye doğru yayılmışlardır. 1080'lere gelindiğinde Murâbitlar bugünkü Fas sınırları içinde kalan bütün bölgelerin yanında günümüz Cezayir'inin batısına ve İspanya'nın güneyine de hâkim olmuşlardı. Murâbitlar Merakeş'i başşehir yaptılar ve Fas tarihinde ilk defa kuzeyle güneyi aynı yönetim altında birleştirmeyi başardılar. Yine bu dönemde Fas tarihinde ilk defa İslâm'ın nüfuzu devlet idaresinde ciddi mânâda hissedilir hale geldi. Özellikle Yûsuf b. Tâşfin (1061-1106) ve oğlu Ali (1106-1143) dindar kişilerdi; saltanatları süresince İslâm hukukunun prensiplerini devlet idaresinde tatbik ettiler. Bu amaçla başşehir Merakeş'te fakihlerden bir meclis teşkil ederek bu meclisin Mâlikî mezhebine göre aldığı kararları uygulamaya çalıştılar. Ayrıca fakihler vilâyetlerde valilerin danışmanı olarak görevlendirildi; hatta sefere çıkılırken birlikte götürülmüş ve önemli kararlar öncesinde görüşlerine başvurulmuştur. Murâbitlar kuruluş döneminde karşılaştıkları kabilelerin nüfuzlarını kırarak 100 yılı aşkın bir süre Fas'ta birlik, barış ve sükûneti sağlamışlar, bu du-

rum ülkenin imarı ve maddî kalkınmasında önemli rol oynamıştır.

Murâbitlar'ın Fas'taki hâkimiyetine son veren Muvahhidler de dinî reform adına ortaya çıktılar. Görevli fakihlerin Mâlikî mezhebinin uygulanışında katı davranmaları sebebiyle devletin kurucu kabilesi olan Lemtûne'nin yönetimine muhalefet eden Muhammed b. Tûmert 1125'ten itibaren Murâbitlar'a karşı bir mücadele başlattı. Başlangıçta dinî konulardaki fikir ayrılığından kaynaklanan bu karşı çıkış giderek siyasî otoriteyi hedef aldı. İbn Tûmert fikirlerini önce kendi kabilesi olan Masmûde'nin ileri gelenlerine kabul ettirmiş ve diğer kabilelerin de desteğini sağladıktan sonra Murâbitlar'ın elinde bulunan yerleşim merkezlerine çeşitli saldırılar düzenlemiştir. İbn Tûmert'in 1130'da ölümü üzerine yerini alan ve onun fikirlerine sınıksız sarılan Abdülmü'min el-Kûmî ardarda gerçekleştirdiği başarılı akınlarla Murâbitlar'ı zayıflattı ve 1147'de de başşehir Merakeş'i ele geçirerek hâkimiyetlerine son verip yine Merakeş başşehir olmak üzere Muvahhidler Devleti'ni kurdu. Abdülmü'min önce yeni devleti teşkilâtlandırmaya çalışarak kabile reislerinden elli kişilik bir meclis oluşturdu, icraatlara dinen cevaz verecek bir şeyh tayin etti ve önemli görevlere de oğullarını getirerek hânedanının temelini attı. Oğlu Ebû Ya'kûb el-Muvahhidî döneminde (1163-1184) Gumâre gibi bazı küçük kabilelerin muhalefeti de kırılarak Fas'ta genel hâkimiyet sağlanmış ve bu durum XIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir. Muvahhidler Fas'ın dinî, kültürel ve ekonomik hayatında derin izler bırakmışlardır. İnançta katı bir tevhid anlayışına sahip olan ve Murâbitlar'ın bazı âyetlerin zâhirî mânalarını esas almalarına şiddetle karşı çıkan İbn Tûmert'in fikirlerinden taviz vermeyen Muvahhidler de Mâlikî mezhebine tâbi idiler. İslâm felsefesinin önemli sınırlarından İbn Rûşd ve İbn Tufeyl Muvahhidî hükümdarlarının himayesinde çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Sultanların XII. yüzyılın sonundan itibaren tasavvufa karşı tavır değiştirmesi, Ebû Medyen ve İbn Meşş gibi Mağrib'in iki önemli mutasavvıfının yüzlerce taraftarlarıyla birlikte Merakeş'e yerleşmesini sağlamıştır. Yine bu dönemde Avrupa ülkeleriyle ticaretin geliştirilmesi ülkenin tarım ve zenaat sektöründe canlanmaya yol açmıştır.

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Muvahhidler'in askerî gücünün giderek zayıfladığı-

nı gören merkeze uzak bölgelerdeki kabileler devletten kopuşun başını çektiler. Önce bugünkü Tunus (1229-1230) ve daha sonra bugünkü Cezayir (1239) toprakları Muvahhidler'in elinden çıktı. 1210'lardan itibaren Kuzeydoğu Fas'ta küçük çaplı ayaklanmalar gerçekleştiren Zenâte kabilesine mensup Merînîler 1244'te Meknes, 1248'de Fas (şehir), 1255'te Sicilmâse ve 1269'da başşehir Merakeş'i ele geçirerek Muvahhidler'in yerine Merînî Devleti'ni kurdular. Merînî hâkimiyeti başlıca iki döneme ayrılır: Güçlenme ve yayılma (1269-1358), gerileme ve çöküş (1358-1465). Birinci dönemin sultanları uzun süre görevde kalmışlar, askerî seferlerin yanı sıra hâkim oldukları bölgelerin imarına da önem vererek Fâsülcedide ve Mansûre gibi yeni şehirler kurup buraları çok sayıda cami, medrese, kütüphane ve zâviye ile donatmışlardır. Özellikle sultanların ön ayak olduğu vakıf faaliyetleri sayesinde medreseler gelişmiştir. İdarî merkez olarak Fas şehrini seçen Merînîler seleflerinin bıraktığı demografik, sosyal ve idarî yapıyı devam ettirmişler, bu arada taşra dil, din ve kültür bakımından Berberî özelliklerini korurken şehirlerin İslâmlaşma ve Araplaşma süreci önemli mesafe katetmiştir. Sultan, askerî meselelerin Merînî kabile liderlerinden oluşan bir mecliste tartışılmasından sonra kararını verirdi. Bu dönemde tarım, endüstri ve ticaret sektörü önemli ilerlemeler kaydetmiş, özellikle Afrika ve Avrupa ile ticaret bir hayli gelişmiştir. 1358'den sonrası siyasî yapının yavaş yavaş erozyona uğradığı, iç çekişmelerin ve toprak kaybının çok olduğu bir dönemdir. Bu dönemin sultanları, Arap ve Berberî kabilelerinin isyanı ve iç çekişmeler sebebiyle çok kısa sürelerle tahtta kalabilmişler ve idarî güç vezirlerin eline geçmiştir; merkezî otoritede görülen bu zayıflık da başşehirle uzak bölgelerin teker teker elden çıkmasına zemin hazırlamıştır. 1415'te Sebte'yi zapteden Portekizliler'in 1465'te Kasrüssagır'i ele geçirmeleri ve aynı yıl Sultan Abdülhakk'ın öldürülmesiyle Merînîler dönemi sona erdi.

XV. yüzyılın ikinci yarısında Portekiz saldırılarına rağmen içeride hâkimiyet kavgaları devam ediyordu. Merînîler'in son yıllarında vezirlik ve zaman zaman da sultan nâibliği yapan Ebû Zekeriyâ'nın oğlu Muhammed 1472'de Fas'a hâkim olarak Vattâsiler dönemini başlattı; ancak Fas topraklarının tamamına hükmünü geçiremedi. Saltanatı döne-

minde (1472-1505) Fas'taki Portekiz yayılması devam etti. Vattâsiler'in Portekizliler'e karşı direnmeyip hatta onlarla uzlaşmaları bölgede giderek etkin bir duruma gelen şerif ailelerinin ve onların nüfuzunda olan sülâhlerin sert tepkisine yol açtı. 1510'lardan itibaren Sûs bölgesinde güçlenmeye başlayan Sa'dîler 1524'te Merakeş'i ele geçirerek Vattâsiler'e büyük bir darbe vurdular. Güçlü oldukları Kuzey Fas'a bile tamamen hâkim olamayan Vattâsiler güneyde gelişmekte olan Sa'dîler'i kontrol edecek durumda değillerdi. Özellikle Sa'dî Sultanı Muhammed'in 1539-1540'ta kardeşi Ahmed el-A'rec'i saf dışı bırakması ve 1541'de de Agâdir'i ele geçirmesi Fas'taki nüfuzunu bir hayli arttırdı. Portekizliler aynı yıl Azemmûr'u, 1550'de de Kasrussagîr ile Asilâ'yı boşaltmak zorunda kaldılar. Bunların yanında Fas şehri de 1550'de Sa'dîler'in eline geçti. Bu başarılarına rağmen Muhammed Vattâsî hâkimiyetindeki Kuzey Fas'ı alamadı; çünkü Vattâsiler Cezayir bölgesine hâkim olan Türkler'in desteğini sağlamışlardı ve ordularında görevli birçok Türk bulunmaktaydı. Muhammed'in 1557'de öldürülmesinden Ahmed el-Mansûr'un 1578'de tahtı ele geçirmesine kadar hüküm süren sultanlar mevcut durumu korumaya çalışmışlar ve Merakeş'i başşehir yaparak Fas şehrini ikinci derecede önemli bir merkez haline getirmişlerdir. Ahmed el-Mansûr (1578-1603), içinde Türkler'in de görev yaptığı disiplinli bir ordu ve kuvvetli bir idare kurmasına rağmen saltanatı süresince 1591'deki Batı Sudan seferi hariç hiçbir askerî harekâta bulunmadı. Böylece gerçekleştirdiği barış ve siyasî istikrar ortamı aynı zamanda ticarî ve ekonomik hayatın canlandığı bir dönem oluşturdu. Bu dönemde Merakeş'te yapılan görkemli bir sarayla çeşitli âbideler dikkat çekmektedir. Ahmed el-Mansûr'un ölümünden (1603) sonra oğulları arasında meydana gelen taht kavgası sonucu 1613'te ülke Kuzey ve Güney Fas olmak üzere ikiye bölündü. 1620'lerden itibaren Orta Atlas bölgesinde, Rabat civarında ve batıda isyanlar patlak verdi. Fakat muhalif grupların hiçbiri ülke genelinde hâkimiyet kuramadı. Bu karışıklıklar Alevî şeriflerinin (Fîlâîler) büyük bir güç olarak ortaya çıkışına kadar devam etti.

XIII. yüzyılda Sicilmâse'ye gelerek yerleşen Alevî şerifleri XV. yüzyılın başından itibaren giderek nüfuzlarını arttırdılar; ancak XVII. yüzyıla kadar siyasî ihtiras

Fas Sultanı
VIII. İsmâil'in
mührü

göstermediler. 1630'lardan itibaren Mevlây Muhammed liderliğinde Tefilâlt'te siyaset alanına çıkıp 1664'te başa geçen Mevlây Reşîd döneminde Merakeş ve Fas gibi önemli şehirleri ele geçirdiler ve müteakip yirmi yıl içinde ülkenin çeşitli yerlerinde kendilerine direnen muhalif kabileleri birer birer yenerek bugüne kadar devam eden Filâlî yönetimini kurdular. Mevlây Reşîd'in (1664-1672) halefi Mevlây İsmâil (1672-1727) Meknes'i başşehir yaptı; çoğunluğu zencilerden oluşan düzenli bir ordu kurdu ve ülkede siyasî istikrarı sağladı. İktidarı sırasında Avrupalılar'ın (Portekiz, Hollanda, İngiltere) elinde bulunan Mehdiye, Lâriş, Asile ve Tanca'yı geri aldı; ancak Sebte'deki İspanyol varlığına son veremedi. Mevlây İsmâil'in ölümünden sonra ülke yine iç karışıklıklara mâruz kaldı. Fas toplumu güçlü kabilelerden oluştuğu için ancak kuvvetli bir şahsiyet ülkede birliği sağlayabiliyordu. Bu sebeple Mevlây İsmâil'in ölümü ve oğullarının meydana gelen otorite boşluğunu dolduramamaları mahallî güçlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Ordu Meknes'te İsmâil'in oğullarından istediğini tahta çıkarırken Tanca ve civarında ise İsmâil'in torunu Ahmed b. Ali hâkimiyetini sürdürdü. 1740'larda Mevlây Abdullah ordunun ve bazı kabilelerin desteğini sağlayarak ülkenin en kuvvetli lideri haline geldi. 1743'te Ahmed b. Ali'yi iki defa yenme başarısını gösterdi ve ikincisinde Ali öldürüldü. 1757'de ölen Abdullah'ın yerine sırasıyla oğulları Mevlây Muhammed (1757-1790), Mevlây Yezîd (1790-1792) ve torunu Mevlây Süleyman (1792-1822) geçti. Bunların dönemi nisbeten istikrarlı idi ve ticarî hayat az da olsa canlandı. İngiltere, Danimarka, Fransa gibi çeşitli Avrupa ülkeleriyle anlaşmalar yapılarak dış ticaret geliştirilmeye çalışıldıysa da bu sahada önemli bir gelişme sağlanamadı. Devletin esas gelir kaynağı yine vergilerdi; bu ise fakirleşen halkın nazarında sultanların itibar kaybetmesine sebep oldu. Sultanların güç kaybı kabileler arası çekişmelerin daha da yoğunlaşmasına yol açtı. Sonuç olarak Avrupa yayılmacılığının artmaya başladığı XIX.

yüzyılın ilk yarısında Fas kuvvetli bir merkezî otoriteden yoksun, yer yer kabilelerin hâkimiyet kurduğu ve iç çekişmelerin devam ettiği bir ülke durumundaydı.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Abdülhakem, *Fütûhu l'İfrîkiyye ve'l-Endelûs*, Cezayir 1948, s. 72-80, 110-122; Bekrî, *el-Mesâlik* (nşr. de Slane), Paris 1965, s. 74-160; Abdülvahîd el-Merrâkûşî, *el-Mu'cib fî telhîşî aḥbârî'l-Mağrib*, Kahire 1368/1949; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, I, 44-49; İbn Ebû Zer, *ez-Zâhîretü's-seniyye fî târîhi'd-devleti'l-Merîniyye*, Rabat 1972; a.mlf., *Ravzü'l-kurtâs*, Rabat 1973; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'âm* (nşr. E. Lévi-Provençal), Beyrut 1956; İbn Haldûn, *el-İber*, Beyrut 1959, I-VII; Zerkeşî, *Târîhu'd-devleteyni'l-Muvahhidiyye ve'l-Haşiyye*, Tunis 1966; *ez-Zâhîretü's-seniyye* (nşr. İbn Ebû Şeneb), Cezayir 1339/1920; Muhammed b. Ali es-Senûsî, *ed-Dürrü's-seniyye*, Beyrut 1986; Selâvi, *Kitâbü'l-İstikşâ*, I-IX; Marcus, *Histoire des Vandales*, Paris 1836; Ch. Diekl, *L'Afrique byzantine*, Paris 1896; *Les Sources inédites de l'histoire du Maroc* (nşr. H. de Castries v.dğr.), Paris 1905-61, I-XXVII; J. Carcopino, *Le Maroc antique*, Paris 1943; H. Terrasse, *Histoire du Maroc*, Casablanca 1949; J. Despois, *L'Afrique du nord*, Paris 1949, s. 191-197; Emîn er-Reyhânî, *el-Mağribü'l-Akşâ*, Kahire 1952; Bosch Villa, *Historia de Marruecos*, Tetuan 1956; Hasan Ahmed Mahmûd, *Kıyâmü devleti'l-Murâbiṭîn*, Kahire 1956; Gselle, *Histoire ancienne de l'Afrique du nord*, Paris, ts.; M. Tarradell, *Marruecos Punicos*, Tetuan 1960; İbn Yûsuf el-Hakîm, *ed-Devḥatü'l-müştebike*, Madrid 1960; İbrâhîm Harekât, *en-Nizâmü's-siyâsî ve'l-ḥarbî fî 'ahdi'l-Murâbiṭîn*, Dârülbeyzâ 1964; a.mlf., *el-Mağrib 'abre't-târîḥ*, Dârülbeyzâ 1405/1985, I-III; M. I. Cohen — L. Hahn, *Morocco: Old Land New Nation*, London 1966; Hasan es-Sâih, *Difâ' 'anî's-şekâfeti'l-Mağribiyye*, Dârülbeyzâ 1968; a.mlf., *el-Haḍâretü'l-İslâmiyye fî'l-Mağrib*, Dârülbeyzâ 1406/1986; Ebû Bekir b. Ali es-Sanhâcî, *Aḥbârü'l-Mehdî b. Tâmeri ve bidâyetü devleti'l-Muvahhidiṭin*, Rabat 1971; Abdülazîz el-Fiştâlî, *Menâhilü's-şafâ* (nşr. Abdülkerîm Küreyyim), Rabat, ts.; Abdülkerîm Küreyyim, *el-Mağrib fî 'ahdi'd-devleti's-Sa'diyye*, Rabat 1398/1978; J. M. Abu'n-Nasr, *A History of the Maghrib*, London 1980; İsmâil el-Arabî, *Devletü'l-Edârise mülûkü Tîlîmsân ve Fâs ve Kırṭuba*, Beyrut 1403/1983; Salâh el-Akkâd, *el-Mağribü'l-'Arabî*, Kahire 1985, s. 495-554; Muhammed Mezzîn, *Fâs ve bâdiyetühâ*, Rabat 1986, I-II; Roger le Tourneau, *Fâs kable'l-ḥimâye* (trc. Muhammed el-Ahdar — Muhammed Haccî), Beyrut 1406/1986, I-II; Abdülhâdî et-Tâzî, *et-Târîḥu'd-dîblûmâst li'l-Mağrib*, Muhammediye 1986, X, 191-230; Muhammed Âbid el-Câbirî, *el-Mağribü'l-mu'âşır*, Dârülbeyzâ 1988; Mahmûd İsmâil, *el-Edârise fî'l-Mağribi'l-akşâ*, Küveyt 1409/1989; G. Yver, "Fas", *IA*, IV, 477-483; a.mlf., "al-Maghrib", *El²* (Fr.), V, 1178-1182.

İBRÂHİM HAREKÂT

3. Osmanlı-Fas Münasebetleri. Osmanlı Devleti'nin Mağrib ülkeleriyle teması, müslümanları Endülüs'ten çıkardıktan sonra Haçlı zihniyetiyle hareket eden İspanyollar'ın Cezayir taraflarında Mersâ